

6. სულავა

ქართული საგანმანათლებლო და საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრები

პირველი ცნობები საქართველოში სრულყოფილი საგანმანათლებლო კერის არსებობის შესახებ მოგვეპოვება IV საუკუნიდან, როდესაც ფოთში//ფაზისში რიტორიკული სკოლის არსებობა დასტურდება. ძველი ბერძენი ისტორიკოსების ცნობები მონშობენ, რომ ძველ საქართველოში უკვე III საუკუნეში არსებობდა კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრები, ე. წ. გიმნაზიები (ბერძნ. γυμνάσιον), რომელთაგან უნდა აღინიშნოს ჯერ კიდევ ქრისტიანობამდე ფოთში არსებული ფაზისის აკადემია, კოლხეთის რიტორიკული სკოლა, რომელიც ანტიკური სკოლების საგანმანათლებლო სისტემაზე იყო დაფუძნებული. ფაზისის აკადემიაში მიიღეს განათლება ცნობილმა ბერძენმა მოღვაწეებმა, ლიბანიოსმა და თემისტოქოსმა. ფაზისის სკოლა ქრისტიანობამდე და შემდეგაც, III-VI საუკუნეებში არსებობდა. აკადემიის სტუდენტები სწავლობდნენ და ეუფლებოდნენ სამეცნიერო სფეროებს, ყალიბდებოდნენ შესანიშნავ ორატორებად, მათემატიკოსებად, ღვთისმეტყველებად. ფაზისის აკადემიის სტუდენტები სწავლობდნენ ბერძნულ ენას, რიტორიკას, ანტიკურ და მომდევნო ხანის ლიტერატურას, ასტრონომიას, მათემატიკას, მუსიკას, ფილოსოფიას, სამართალს. ისინი უნივერსალურ განათლებას იღებდნენ.

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ თანდათანობით ჩამოყალიბდა სამნიგნობრო-საღვთისმეტყველო ცენტრები და სკოლები. საგანმანათლებლო საქმიანობა, დაარსებიდან მოყოლებული, მონასტრებში მიმდინარეობდა. იგი იყო განათლებისა და სამწერლო-შემოქმედებითი კერა, სადაც ასწავლიდნენ ყველა საღვთისმეტყველო დარგს, აქ იქმნებოდა ორიგინალური თხზულებები, სრულდებოდა თარგმანები, მზადდებოდა ახალი ხელნაწერები, ხატები, სხვა საეკლესიო ნივთები. ვითარდებოდა ხუროთმოძღვრება და ფრესკული ხელოვნება. მონასტრებში არსებობდა საღვთისმეტყველო და სამგალობლო სკოლები.

საქართველოში სამონასტრო ცხოვრების დაწყება და მონასტერთა დაარსება აქტიურად VI საუკუნიდან, ასურელ მამათა ქართლში მოსვლიდან იწყება, რომლებიც საქართველოში წმ. იოანე ზედაზნელის მეთაურობით VI საუკუნეში მოვიდნენ. მათ მოღვაწეობას უკავშირდება სამონასტრო ცხოვრების დასაწყისიც, რაც განათლების კერად მონასტრის ჩამოყალიბებას მოასწავებდა. აღმოსავლეთ საქართველოში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს თბილისისა და მცხეთის სამონასტრო კომპლექსებს, განსაკუთრებით სვეტიცხოვლის საკათალიკოსო კათედრალს. დასავლეთ საქართველოში კი წამყვანი ადგილი ჭყონდიდისა და გელათის მონასტრებს ეკავათ. რაც შეეხება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, აქ თითქმის ყველა მონასტერში (ხანცთა, შატბერდი, ოშკი, ტბეთი, იშხანი, პარხალი...) ენუოდნენ ლიტერატურულ-საღვთისმეტყველო საქმიანობას და აარსებდნენ საგანმანათლებლო ცენტრებს.

ქრისტიანული რელიგია საქართველოში პალესტინიდან შემოვიდა და გავრცელდა. ამიტომ სწორედ პალესტინის სხვადასხვა კუთხეში შეიქმნა ყველაზე ადრე საზღვარგარეთის ქართული მნიგნობრული კერები და აქედანვე გავრცელდა საქართველოში იერუსალიმური ტიპის ლიტურგიკული პრაქტიკა. საბაწმიდისა და სინანშიდის სკრიპტორიუმებში დაცული ქართული ხელნაწერები ქართული მწერლობის ისტორიის ყველაზე ადრეული პერიოდის შესასწავლად მდიდარ მასალას გვანვდიან. ისინი თავმოყრილია სინის მთის წმიდა ეკატერინეს სახ. მონასტრის ქართულ ხელნაერთა კოლექციაში. აღმოსავლეთისაკენ, სირია-პალესტინისაკენ, ქართველთა სწრაფვა განაპირობა ქართული ეკლესიის აღმოსავლურმა, იერუსალიმურმა წარმომავლობამ. ამ მხარეში ქართველებმა, სხვა ქვეყნების ბერმონაზვნებთან ერთად, დაიწყეს ასკეტური ცხოვრება. იერუსალიმი, საბაწმიდა, პალაერა, სინის მთა, ანტიოქიის უდაბნოები, შავი, ანუ საკვირველი მთა იყო ქართული სამონასტრო ცენტრები, სადაც ლიტერატურულ-საღვთისმეტყველო საქმიანობას ენუოდნენ.

პალესტინაში V საუკუნეში მოღვაწეობდა ქართველი უფლისწული პეტრე იბერი, მაიუმის ეპისკოპოსი. ნუცუბიძე-ჰონიგმანის კვლევებით, მას მიეწერება არეოპაგიტული თხზულებების შექმნა. მან ააგო მონასტრები იერუსალიმში და ბეთლემის მახლობლად. ბეთლემის ქართველთა მონასტერი ცნობილია V ს. 30-იანი წლების ქართული ასომთავრული წარწერით.

იერუსალიმთან ახლოს, **საბაწმიდაში, IV-V საუკუნეებში** საფუძველი ჩაეყარა სამონასტრო ლავრას. მისი დაარსება დაკავშირებულია წმ. საბა განწმენდილის სახელთან, რომლის „ცხოვრება“ ქართულად თარგმნილი და გამოცემულია. იქ ქართველებიც მივიდნენ და VI ს. 30-იან წლებში ძლიერი ქართული საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლა ჩამოაყალიბეს. VI-VIII საუკუნეებში საღვთისმეტყველო თხზულებათა უდიდესი ნაწილის ქართული თარგმანი ძირითადად წმ. საბას ლავრაში შესრულდა. აქ ითარგმნა ბერძნული და არაბული ენებიდან: „წმ. სტეფანე საბაწმიდელის მოძღვრება“, „თხოობა ბარბაროსთა მიერ მოწყლულთა წმინდა მამათა წამების შესახებ“, „იერუსალიმის წარტყვევნა“ და სხვ. სინის მთის, საბაწმიდისა და იერუსალიმის ქართველ მოღვაწეთაგან გამორჩეული ადგილი უჭირავს VIII საუკუნის ქართველ ჰიმნოგრაფს ბა-

სილი საბანშიდელს, ნმ. გრიგოლ ხანცთელის მონაფეს მაკარი ლეთეთელს, გიორგი თბილელს, სახელგანთქმულ იოანე-ზოსიმეს.

ნმ. საბას ლავრაში ბიბლიის ცალკეული წიგნების ძველქართული თარგმანების, ადრეული ტექსტების რედაქტირება მიმდინარეობდა. IX-X საუკუნეებში საბანშიდის მონასტერში შეიქმნა უმნიშვნელოვანესი ჰიმნოგრაფიული კრებულები. ქართველ ჰიმნოგრაფს ბასილი საბანშიდელს ეკუთვნის ნმ. საბასადმი მიძღვნილი საგალობლები და „ნმ. მიქაელ საბანშიდელის წამების“ პოეტური თარგმანი.

949-965 წლებში ლავრაში მოღვაწეობა დაიწყო ჰიმნოგრაფმა და ლიტურგისტმა იოანე-ზოსიმემ, რომელმაც შეადგინა კალენდარულ-ჰიმნოგრაფიული კრებული „კრება თთუეთა ნელინდისათაჲ“, რომელშიც განთავსებულია პალესტინის საეკლესიო-სამონაზვნო ცხოვრების წესები, ძველი და ახალი რედაქციების საგალობლები დაფუძნებული ლიტურგიულ კალენდარზე, სადღეღამისო ღვთისმსახურების ტექსტები, ჰიმნოგრაფიული თხზულებები.

პალესტინური სკოლის ტრადიციები გააგრძელა სინის მთის ქართულმა ლიტერატურულ-საღვთისმეტყველო სკოლამ. სინის მთაზე ქართველი სასულიერო პირები ჯერ კიდევ VI საუკუნეში მივიდნენ, სადაც მათი ძირითადი სამოღვაწეო ადგილი დიდმონაჲ ნმ. ეკატერინეს სახელობის მონასტერი იყო. ისინი იმყოფებოდნენ ნმ. ხარიტონის ლავრაშიც. სინაზე დაარსდა ნმ. იოანე ღვთისმეტყველის, მთავარმონაჲ ნმ. გიორგის სახელობის ქართული მონასტრები და სხვ. ამ მონასტრებში ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა. IX-X საუკუნეებში სინის მთაზე პალესტინის ქართული მონასტრებიდან, განსაკუთრებით ნმ. საბა განწმენდილის ლავრიდან, გადავიდნენ მუსლიმური ექსპანსიების შედეგად შევინროებული ქართველი ბერები. სინაზე მოღვაწე ქართველ ბერებს ქველმოქმედებას ქართველი მეფეები და დიდგვაროვანი ფეოდალები უწევდნენ. 864 წელს ნმ. გრიგოლ ხანძთელის მონაფემ და თანამოაზრემ მაკარი ლეთეთელმა გადაწერა მრავალთავი, რომელიც ნუსხა-ხუცურით შესრულებული პირველი კრებულია და იგი სინის მთის ქართველთა მონასტერშია დაცული. სინის ქართველთა მონასტერი ყველაზე ძლიერი და წარმატებული X საუკუნეში იყო, როდესაც მონასტერს სათავეში იოანე-ზოსიმე ჩაუდგა. ტრადიციული თვალსაზრისით, სამეცნიერო ლიტერატურაში მას მიიჩნევენ განსაკუთრებული ღირებულების მქონე ეროვნული ცნობიერებისა და მესიანური იდეის შემცველი საგალობლის — „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“ — ავტორად.

პალესტინის ქართულ სამწიგნობრო-საღვთისმეტყველო კერებში ჩამოყალიბდა ჰიმნოგრაფიული კრებული — უძველესი იადგარი, რომელმაც ასახა ღვთისმსახურების იერუსალიმური პერიოდის ბერძნული და ქართული ჰიმნოგრაფიის განვითარების რამდენიმე საუკუნის ისტორია. პალესტინურ-იერუსალიმური და სინურ-საბანშიდური სკოლების ტრადიციები ერთიანი იყო და მათ შორის სრული თანხმობა სუფევდა, რის შედეგადაც X საუკუნეში პალესტინურ და სინურ მონასტრებსა და საღვთისმეტყველო ცენტრებში შეიქმნა უმდიდრესი კოლექცია ლიტურგიკული ხასიათის ქართული ხელნაწერებისა, რომლებიც შეიცავენ წინათონური, პალესტინური რედაქციის მარხვანებს, პარაკლიტონებს, სვინაქსარებს, თვენებს, რომლებიც შემდეგ გადაამუშავეს ქართველმა ლიტურგისტებმა. პალესტინისა და სინის მთის ქართულ მონასტრებში მოღვაწე სასულიერო პირთაგან მხოლოდ რამდენიმე ვიცით: ბასილი საბანშიდელი, ფილიპე, იოანე-ზოსიმე, გეორგი.

სინის მთის ქართული მონასტრის ქართული ხელნაწერული მემკვიდრეობა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი და მრავალრიცხოვანი კოლექციაა, რომლის ნაწილი პალესტინიდანაა გადატანილი, ნაწილი — საგანგებოდ პალესტინაშივე შექმნილი და გადაწერილი სინის მთის მონასტრისათვის, ასეთია 964 წელს მაკარი ლეთეთელის მიერ შედგენილი სინური მრავალთავი. სინის

მთაზე მოღვაწეობდნენ ცნობილი ქართველი მწიგნობრები, ქართველი ლიტურგისტები: იოანე-ზოსიმე, რომელიც წმ. საბა განწმენდილის ლავრიდან გადავიდა წმ. ეკატერინეს სახელობის სინის მთის ქართულ მონასტერში და მას სათავეში ედგა აღსრულებამდე, მისი მოწაფეები და მიმდევრები — კვირიკე სოსხატურელი, ლეთისმსახური მიქაელი, მოგვიანებით კი ელისე.

სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა შესახებ პირველად ცნობილი გახდა XIX საუკუნეში ეპისკოპოს პორფირის (უსპენსკი) მიერ, რომელმაც მონასტრიდან ნაშრომად პაპირუსზე გადაწერილი ფსალმუნის ორი ფურცელი. სინაზე სამეცნიერო მიზნებით სამუშაოდ მყოფმა ალ. ცაგარელმა 1883 წელს სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგი გამოსცა. 1902 წელს სინის მთაზე სამეცნიერო მივლინებით იმყოფებოდნენ აკად. ნიკო მარი და ივანე ჯავახიშვილი. მათ დაადგინეს, რომ ალ. ცაგარელის მიერ აღწერილ ხელნაწერთა ნაწილი დაიკარგა. მათ აღწერეს სინურ ხელნაწერთა ქართული კოლექცია, მათვე აღწერეს ალბანურ ხელნაწერთა ნაწილიც. მათ მიერ შედგენილი აღწერილობები მათი გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა: 1940 წელს — ნ. მარის მიერ შედგენილი, 1946 წელს — ივანე ჯავახიშვილის მიერ შედგენილი აღწერილობა. ზოგიერთი ხელნაწერი სიძველეთა ებრაულ ბაზარზე გასაყიდად აღმოჩნდა გატანილი. ერთი ხელნაწერი ავსტრიელმა ლინგვისტმა ჰუგო შუხარდტმა შეიძინა და ანდერძით გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკას გადასცა. ერთი ხელნაწერი ამერიკაში მოხვდა, ერთიც — გეტინგენის ბიბლიოთეკაში, ხოლო ერთი ხელნაწერი კერძო კოლექციაშია დაცული. XX საუკუნის 90-იან წლებში სინის მთის ქართველთა მონასტერში აღმოჩნდა ახალი კოლექცია ქართული ხელნაწერებისა, რომელთა შორის არის „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და ასურულ მამათა „ცხოვრებების“ უძველესი რედაქციები. მათი ტექსტები აკად. ზაზა ალექსიძემ გამოაქვეყნა.

ტაო-კლარჯეთის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლა. ტაო-კლარჯეთში რამდენიმე საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლა ჩამოყალიბდა: ხანცთის, შატბერდის, ოპიზის, პარეხის, ბერთის, მიძნაძორის, წყაროსთავის, კალმახის, ბანას, ანჩის, იშხნის, ოშკის, პარხლის, ოთხთას მონასტრებში (ამჟამად ყველა თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზეა). ტაო-კლარჯეთის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურულ ცენტრებს ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირი სჭონდათ; მაგ., ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ შატბერდში იოანე ბერაიმ პარხლის ხელნაწერთ ისარგებლა შატბერდის კრებულის სახელით ცნობილი ხელნაწერის შესადგენად, ხოლო გაბრიელ პატარაიმ პარხლის მრავალთავის შედგენისას პარხლისა და იშხნის მონასტრების ხელნაწერებით ისარგებლა. ტაო-კლარჯეთის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლის წიაღში აღზრდილი ბერმონაზვნები შემდგომში სხვა სამონასტრო ცენტრებში გადავიდნენ და იქ წარმატებით აგრძელებდნენ თავიანთ მოღვაწეობას: მაკარი ლეთეთელი იერუსალიმის მახლობლად წმ. საბა განწმენდილის ლავრაში ეწეოდა ლიტერატურულ მოღვაწეობას, ხოლო შემდეგ სინის მთაზე გადავიდა; იოანე ხახულელი — ათონზე, ზეკეპე-ბერი — ოლიმპზე, კვირიკე მიძნაძორელი — სინის მთაზე, ზაქარია ბანელი — კონსტანტინოპოლში, გიორგი-პროხორე წყაროსთაველი — იერუსალიმში. ხანცთის მონასტერი ტაო-კლარჯეთის სავანეთა ცენტრი იყო. ტაო-კლარჯეთის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული და საგანმანათლებლო ცენტრი წმ. გრიგოლ ხანცთელმა VIII-IX საუკუნეების მიჯნაზე დააარსა; მან IX საუკუნის 20-30-იან წლებში ხანცთაში შეადგინა წესდება და საწელიწადო იადგარი, რითაც საფუძველი ჩაუყარა საკანონმდებლო ლიტერატურისა და ჰიმნოგრაფიის განვითარებას. მან საგანგებოდ შეისწავლა კონსტანტინოპოლური სამონასტრო წესდება და საბაზმიდური განგების გათვალისწინებით ქართული მონასტრებისათვის შექმნა „მეცნიერებით გაბრწყინებული და სიბრძნით განსაზღვრებული“ ფიცხელი წესდება.

ტაო-კლარჯეთის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურულმა და საგანმანათლებლო ცენტრმა განსაზღვრა ქართული სასულიერო მწერლობის ხასიათი. 951 წელს ხანცთაში დაიწერა გიორგი

მერჩულის ჰაგიოგრაფიული თხზულება „წმ. გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება“. მასში წმ. გრიგოლ ხანცთელის მოღვაწეობასთან ერთად საუბარია მის თანამოაზრე-მონაფეთა ღვანლზეც. 973-975 წლებში აქვე იოანე ბერაიმ შეადგინა „შატბერდის კრებული“, რომელშიც დაცულია ქართული კულტურისა და საქართველოს ისტორიისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანი თხზულება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, გაბრიელ პატარაიმ — პარხლის მრავალთავი, შექმნა კლარჯული მრავალთავიც.

978-988 წლებში მიქაელ მოდრეკილმა შატბერდში შეადგინა ჰიმნოგრაფიულ თხზულებათა კრებული „სანელინდო იადგარი“, „საუნჯე X საუკუნისა“ (მ. ჯანაშვილი) — ჰიმნოგრაფიული კრებული S-425, რომელიც იადგართა შორის ბოლო რედაქციადაა მიჩნეული და მასში X საუკუნის ქართველ ჰიმნოგრაფთა ორიგინალური თხზულებებია შეტანილი. მიქაელ მოდრეკილის კრებული გვაცნობს ბიზანტიელი ჰიმნოგრაფების თხზულებათა უძველეს ქართულ თარგმანებსაც და ქართველი ჰიმნოგრაფების — იოანე მინჩხის, იოანე ქონქოზისძის, სტეფანე სანანოძისძე-ჭყონდიდელის, ეზრას, კურდანაას, იოანე მტბევრის, თვით მიქაელ მოდრეკილის შემოქმედებასა და სამგალობლო მოღვაწეობას. ეს სანელინდო იადგარი იმითაცაა გამორჩეული, რომ საგალობლები ნეემირებულია.

ტაო-კლარჯეთის სკოლაშია შედგენილი X-XI სს. რამდენიმე მრავალთავი: უდაბნოს — A-1109; ტბეთის ანუ სვანური — A-19; კლარჯული — A-144.

897 წელს შატბერდში სოფრონ შატბერდელის დაკვეთით გადაინერა ოთხთავი, რომელიც ადმის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი, რადგან იგი მოგვიანებით იქ გადაიტანეს. 936 წელს გაბრიელ შატბერდელმა გადაწერა ოთხთავი, რომელსაც ამჟამად ჯრუჭის ოთხთავი ეწოდება.

X-XI საუკუნეების იშხნის მონასტერში მცხოვრებ ქართველ მოღვაწეთა შორის ცნობილია ილარიონ იშხნელის სახელი, რომლის დაკვეთით გადაინერა ასკეტიკურ თხზულებათა კრებული და მესტიის ოთხთავი. იშხნის მონასტრის კუთვნილ ხელნაწერებს იყენებდნენ შატბერდის კრებულისა და პარხლის მრავალთავის შესადგენად, რასაც ამ ხელნაწერებს დართული კოლოფონები მოწმობს.

ოშკის მონასტრის პირველი წინამძღვარი და საღვთისმეტყველო საქმიანობის მესვეური გრიგოლ ოშკელი აქტიურ სულიერ ცხოვრებას ეწეოდა. მონასტრის მოღვაწეთაგან გამოირჩეოდნენ იოანე ჩირაი, სტეფანე დეკანოზი, გიორგი და სხვანი. 978 წელს ოშკში იოანე-თორნიკეს დაკვეთითა და მეცენატობით მიქაელმა, გიორგიმ და სტეფანემ გადაწერეს ბიბლია, პირველი სრული ბიბლიის ტექსტი ქართულ ენაზე, ცნობილი ოშკის/ათონის ბიბლიის სახელით; იგი ყველაზე ძველი დათარიღებული და სრულია ბიბლიის ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერთაგან. 1849 წელს პლატონ იოსელიანმა ოშკის ბიბლია საქართველოში ჩამოიტანა, სადაც მისგან ორი ასლი შესრულდა და შემდეგ ისევ დააბრუნეს ათონის ქართველთა მონასტერში და დღესაც ათონის ქართველთა მონასტერშია დაცული.

XI საუკუნეში ხახულის მონასტერში იოანე ხახულელის ინიციატივით გადაინერა კირილე ალექსანდრიელის თხზულებათა ქართული თარგმანები. დავით ტბელმა წმ. იოანე ოქროპირის მათესა და იოანეს სახარებათა თარგმანები გადაწერა. იოანე ხახულელმა ეს ხელნაწერი იერუსალიმის ჯვარის მონასტერში გადაიტანა. ხახულში დაიწყო მოღვაწეობა წმ. გიორგი მთაწმინდელმა.

X საუკუნეში პარხალში გაბრიელ პატარაიმ შეადგინა პარხლის მრავალთავი A-95, რომელშიც შეტანილია ქართული ორიგინალური და ქართულად თარგმნილი ჰაგიოგრაფიული და ჰომილეტიკური თხზულებები. მასშია მოთავსებული ქართული ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი, კერძოდ, იაკობ ხუცესის „წმ. შუშანიკის წამება“.

ტაოს ერთ-ერთი უდიდესი სასულიერო-საღვთისმეტყველო და კულტურული ცენტრი იყო ბანას მონასტერი, სადაც მოღვაწეობდა მთარგმნელი და გადამწერი ზაქარია ბანელი.

ოპიზის მონასტერში არსებულ ლიტერატურულ-საღვთისმეტყველო სკოლაში 913 წელს გადაინერა ოთხთავი. ამ მონასტერში შექმნეს ბექა და ბუშქენ ოპიზრებმა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საოქრომჭედლო ხელოვნების უნიკალური ნიმუშები, რომლებიც ქართული ხელოვნების უძვირფასეს საგანძურს წარმოადგენენ. მათ რამდენიმე ხელნაწერი ჭედურობით შეამკეს.

ტაო-კლარჯეთის ლიტერატურულ-საღვთისმეტყველო ცენტრებში თურქ-სელჯუკთა თავდასხმების დროს ბევრი ხელნაწერი დაიკარგა, ნაწილი სხვა მონასტრებში გადაიტანეს და ისინი გადარჩა. ამ ხელნაწერთა ძირითადი ნაწილი ამჟამად დაცულია საქართველოს კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში თბილისში, ნაწილი დაცულია სვანეთში, კერძოდ მესტიიაში, ნაწილი — იერუსალიმში, ათონის მთაზე, სანკტ-პეტერბურგში, ამერიკის ქალაქ ნიუტონში და მსოფლიოს სხვა ქალაქებსა და მონასტრებში.

X საუკუნის 80-იან წლებში წმ. იოანე მთაწმინდელისა და იოანე-თორნიკეს მიერ დაარსებულ იქნა ათონის ქართველთა მონასტერი. ათონის საღვთისმეტყველო სკოლამ ქართული მწერლობის ისტორიაში განსაკუთრებული როლი შეასრულა. იგი ლიტურგიული თვალსაზრისით, მთლიანად კონსტანტინოპოლურ საღვთისმსახურო პრაქტიკას მისდევს; სწორედ ათონური სკოლის ნიაღში შემუშავებული ლიტურგიული პრაქტიკა იყო დამკვიდრებული XVIII საუკუნის შუა წლებამდე. ესაა უმნიშვნელოვანესი პერიოდი, რადგან მთარგმნელობით საქმიანობასთან ერთად შეიქმნა უმნიშვნელოვანესი ორიგინალური ნაწარმოებები. ათონის ლავრა წმ. იოანე, ეფთვიმე და გიორგი მთაწმინდელების ღვაწლის წყალობით ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანეს და უძლიერეს ცენტრად იქცა; კერძოდ, აქ სხვადასხვა ჟანრის ბერძნული საღვთისმეტყველო თხზულებები ქართულად ითარგმნა; ქართველ ავტორთა მიერ შეიქმნა ორიგინალური ნაწარმოებები როგორც ქართულად, ისე ბერძნულად. ათონის ქართული მონასტრის დაარსების ისტორია და პირველმოღვაწეთა თავგადასავალი აღწერილია წმ. გიორგი მთაწმინდელის (1009-1065) თხზულებაში „წმ. იოანესა და ეფთემეს ცხოვრებაში“.

1005 წელს წმ. იოანე მთაწმინდელის გარდაცვალების შემდეგ, ათონის მთის ქართველთა მონასტრის წინამძღვრად წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელი დადგინდა, რომელმაც ქართული სასულიერო-საღვთისმეტყველო ლიტერატურა ბერძნულიდან შესრულებული თარგმანებით გაამდიდრა. მან თარგმნა ბიბლიოლოგიური, აპოკრიფული, ეგზეგეტიკური, პოლემიკური, ასკეტიკური, მისტიკური, ჰომილეტიკური, ჰაგიოგრაფიული, ლიტურგიკული, ჰიმნოგრაფიული, საეკლესიო სამართლის თხზულებები. მას ეკუთვნის ქართულიდან ბერძნულად თარგმნილი სულთმარგებელი რომანები ბალავარისა და იოასაფის შესახებ „სიბრძნე ბალაჰვარისა“ და „აბუკურა“.

წმ. გიორგი მთაწმინდელმა უმნიშვნელოვანესი წვლილი შეიტანა ქართული ეკლესიის ორგანიზაციასა და საღვთისმსახურო წესების შემუშავებაში. თარგმანებში ითვალისწინებდა და იცავდა ქართულ საეკლესიო ტრადიციას. როგორც მთარგმნელმა და რედაქტორმა, დიდი ღვაწლი დასდო ახალი აღთქმისა და ფსალმუნთა საბოლოო რედაქციის შემუშავებას. მისმა თარგმნილმა და რედაქტირებულმა ტექსტებმა მოქალაქეობრივი უფლება მოიპოვეს და საქართველოს ეკლესიაში ღვთისმსახურებისას სწორედ ისინი გამოიყენება.

შავი მთის სკოლა. XI ს. 70-იან წლებამდე აქ მოღვაწეობდა წმ. გიორგი შეყენებული, რომლის მოწაფე იყო წმ. გიორგი მთაწმინდელი, მისივე ინიციატივით საგანგებო მისიით წარგზავნილი ათონის ქართველთა მონასტერში. XI ს. II ნახ. შავი მთის საღვთისმეტყველო სკოლას სათავეში ჩაუდგა ეფრემ მცირე, რომელმაც მთარგმნელობითი საქმიანობის ახალი საფეხური შექმნა, რადგან მან შემოიტანა ახალი მეთოდი, რომელიც ქართული თარგმანის დედანთან დაახლოების

ტენდენციას ემყარებოდა; მის მიერ თარგმნილ თხზულებებს ფორმალური ეკვივალენტის თარგმანს უწოდებენ.

ქართველები განათლებას იღებდნენ მანგანისა და პრომანას აკადემიებში, რომლებიც უნივერსალური განათლების მიღების შესაძლებლობას იძლეოდა. მარიამ დედოფლის დაკვეთით თეოფილე ხუცესმონაზონს ბერძნულიდან ქართულად მეტაფრასული თხზულებები უთარგმნია, მანგანის აკადემიაში განისწავლა ცნობილი ლეთისმეტყველი და დავით აღმაშენებლის მოძღვარი არსენ იყალთოელი; მოგვიანებით, ხალხური სიტყვიერების მიხედვით, აქვე განსწავლულა შოთა რუსთველი.

საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული საქმიანობა მიმდინარეობდა კუნძულ კვიპროსზე ყალიბის (ლალია) ქართულ მონასტერში.

იერუსალიმის ჯვარის მონასტერი. იერუსალიმის ჯვარის მონასტერი დაარსებულია XI საუკუნის 30-50-იან წლებში პროხორე ქართველის მიერ. მან გააერთიანა წმინდა მინაზე მიმოფანტული მოღვაწე ქართველი ბერძნობაზნეები. გიორგი-პროხორესა და წმ. გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრებებში“ დაცული ცნობების, აგრეთვე, ჯვარის მონასტრის ხელნაწერთა კოლოფონებისა და სინის მთის ქართველთა მონასტრის სიმოდისკონის მიხედვით, ჯვარის მონასტრის მშენებლობაში პროხორეს წმ. გიორგი მთაწმინდელი ემხარებოდა. ჯვარის მონასტერში შეიქმნა მდიდარი ნივთსაცავი, რომელიც ივსებოდა ჯვარის მონასტერში შექმნილი ხელნაწერებითა და ნივნებით, აგრეთვე, სხვა ქართულ მონასტრებში გადაწერილი ხელნაწერებით.

XI საუკუნეში ჯვარის მონასტერი პალესტინის ქართულ მონასტერთა ადმინისტრაციულ-საორგანიზაციო ცენტრად ჩამოყალიბდა. საქართველოს საერეთაშორისო ავტორიტეტი განსაკუთრებით გაძლიერდა წმ. დავით IV აღმაშენებლის მეფობის დროს, როდესაც საქართველოს ფარგლებს გარეთ მდებარე ქართულ მონასტერთა მდგომარეობა საგრძნობლად გამოისწორდა და ავტორიტეტიც გაიზარდა. ეგვიპტის სულთანის სალაჰ-ად-დინის (1187 წ.) მიერ იერუსალიმის დაპყრობის შემდეგ ჯვარის მონასტერს დაზარება გაუშაა თამარ მეფემ. 1244 წელს საქართველომ დაკარგა ჯვარის მონასტერი, რომელიც მუსლიმთა ხელში აღმოჩნდა და რიპუილიც მათ 1273 წელს მეჩეთად გადააკეთეს. XIV საუკუნეში გიორგი ბრწყინვალეს პოლიტიკის შედეგად ჯვარის მონასტერში კულტურული ცხოვრება ისევ განაგრძობდა.

ჯვარის მონასტერში იმაზება ძველი ქართული ხელნაწერები, რომელთა შორის აღმოჩნდა გიორგი მერჩულის შავიგრაფიული თხზულების „წმ. გრივოლ ხანცთელის ცხოვრებას“ ერთადერთი ხელნაწერი. ჯვარის მონასტერში თავიანთი სამეცნიერო მოღვაწეობა წარმართეს ალ. ცაგარელმა, ნ. მარმა, ივ. ჯავახიშვილმა.

იერუსალიმის ჯვარის მონასტერი XI-XIII საუკუნეებში აერთიანებდა იერუსალიმის მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარე სხვა ქართულ ეკლესია-მონასტრებს: კაპაპათას, გეთსამინაის, გოლგოთის ეკლესიებს. ლიტერატურული საქმიანობა მიმდინარეობდა პალესტინის სხვა ქართულ მონასტრებშიც — გეთსამინაიში, კაპაპათას, დერტავის, დერპტის დედათა მონასტრებსა და სხვ. წმ. ხარიტონის სახელობის პალავრის მონასტერში საღვთისმეტყველო მოღვაწეობას ეწეოდნენ იოანე საფარელი, შავლე, სტეფანე და თეოდორე პალავრელი. გოლგოთის მონასტერში მოღვაწეობდნენ იოანე გოლგოთელი, მიქაელ, კვირიკე აღდგომელი, იოანე ვარძიელი, მახარებელ აღდგომელი და სხვები.

ჯვარის მონასტერში დაცულია ხანდაზმული შოთა რუსთველის ფრესკა, ალაპთა ნიგნში კი შეტანილია შოთა მეჭურჭლეთუხუცესის სახელი. შოთა რუსთველის ფრესკა XX საუკუნის დამდეგს, როდესაც იქ ნიკო მარი და ივანე ჯავახიშვილი სამეცნიერო მივილინებით იმყოფებოდნენ, აღარ ჩანდა, რადგან იგი ზეთის საღებავით იყო დაფარული. 1960 წელს აკაკი შანიძე, გიორგი

წერეთელი და ირაკლი აბაშიძე ჯვარის მონასტერში იმყოფებოდნენ, მათ მონასტრის წინამძღვართან ერთად ფრესკა ზეთის საღებავის ფენისაგან გაანმენდინეს და ფრესკაც გამოჩნდა.

პეტრიწონში მონასტერი დააარსა გრიგოლ ბაკურიანისძემ XI საუკუნის ბოლო მეოთხედში, 1083-1086 წლებში.

გელათის საღვთისმეტყველო სკოლას გამორჩეული ადგილი უჭირავს ქართულ სამეცნიერო და საგანმანათლებლო სივრცეში. დავით აღმაშენებელმა განიზრახა საქართველოში სასულიერო აკადემიის დაარსება. 1105-1106 წლებში საფუძველი ჩაუყარა გელათის სამონასტრო კომპლექსის მშენებლობას, სადაც უნდა შექმნილიყო მძლავრი სამნიგნობრო კერა. გელათის აკადემიაში სხვადასხვა დროს მოღვაწეობდნენ არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი, არსენ ბულმანისიმისძე. გელათში ჩამოყალიბდა უძლიერესი საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლა. დავით აღმაშენებელმა 1114 წლიდან XI-XII სს. უდიდესი სასულიერო მოღვაწე, ღვთისმეტყველი, მწერალი, მთარგმნელი წმ. არსენ იყალთოელი გელათის აკადემიას ჩაუყენა სათავეში. ისწავლებოდა ღვთისმეტყველება, მუსიკა, გალობა, მათემატიკა, ასტრონომია, გეომეტრია, ფილოსოფია; ასევე ასწავლიდნენ საეკლესიო და საერო სამართალს.

დამკვიდრებული ტრადიციით, იოანე პეტრიწი XI-XII სს-ის მოღვაწედ ითვლება; თუმცა, ბოლოდროინდელი გამოკვლევების მიხედვით, იგი XII-XIII სს-ის მიჯნის მოღვაწეა. მან გელათის აკადემიაში ის იდეები და სული მოიტანა, რომლებიც ტრიალებდა იმ დროის ბიზანტიის მონინავე კულტურულ წრეებში და, კერძოდ, კონსტანტინე მონომახის მიერ განახლებულ მანგანის აკადემიაში. იოანე პეტრიწმა ქართული თეოლოგიური და ფილოსოფიური აზროვნების განვითარებაში ახალი ეტაპი შექმნა. იგი ქრისტიანული სქოლასტიკის ისტორიაში პირველი მივიდა კლასიკურ წყაროებთან და ფილოსოფიური მოძღვრება გამოიყენა რელიგიური დოგმების დასაბუთებლად. ღვთისმეტყველება მისთვის უმაღლესი ფილოსოფიაა, რომლის მიზანია უმაღლესი ჭეშმარიტების წვდომა. პეტრიწი იცნობს ანტიკური, ელინიზმის პერიოდისა და ქრისტიან ავტორებს, კერძოდ პლატონის, არისტოტელეს და მათი კომენტატორების, განსაკუთრებით პროკლე დიადოხოსის ნაშრომებს, რომლებიც მან ქართულად თარგმნა და მას კომენტარებიც დაურთო. სწორედ ამ კომენტარებშია მოქცეული მისი ფილოსოფიურ-საღვთისმეტყველო მსოფლმხედველობა.

გელათის საღვთისმეტყველო-მთარგმნელობითი სკოლა ქართული ელინოფილური მიმართულების ერთი უმნიშვნელოვანესი შტო იყო და იგი მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენს ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური და მეცნიერული ენის განვითარების გზაზე. ამ სკოლაში შემუშავდა და ჩამოყალიბდა ქართული ფილოსოფიური ენა და სტილი, საფუძველი დაედო ქართული ფილოსოფიური ტერმინოლოგიის ფორმალურ-სემანტიკურ სისტემას.

XIV საუკუნეში ქსნის ხეობაში არსებობდა **ლარგვისის** სამონასტრო ცენტრი, სადაც „ძეგლი ერისთავთა“ შეიქმნა.

სწავლა-განათლების კერებმა თანდათანობით სამეფო და დიდებულთა კარზე გადაინაცვლა, რაც ძირითადად საერო მწერლობის განვითარებით აიხსნება. ცნობილია მრავალი ხელნაწერი, რომლებიც მეფეთა და დიდგვაროვანთა დაკვეთით იქმნებოდა. თბილისში, მცხეთაში, გორში, თელავში, გრემში, ქუთაისში, სამეგრელოსა და გურიის მთავრების კარზე არსებობდა სასწავლებლები და სკრიპტორიუმები.

XV ს-ში მძოვრეთში ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილმა სამედიცინო ნაშრომი „კარაბადინი“ (სამკურნალო წიგნი) შექმნა.

ძლიერი საღვთისმეტყველო და ლიტერატურული ცენტრი არსებობდა **შიომღვიმის** მონასტერში, რომელიც ქართველ მეფეთა დომენად და სამეცენატოდ მიიჩნეოდა. **VI საუკუნეში** შიო

მღვიმელმა აქ დაწერა თავისი საგალობლები და ქადაგებები. შიომღვიმის მონასტერს უკავშირდება შიომღვიმის ტიპიკონი, აქ უბრალო ბერად შევიდა და მოღვაწეობდა საქართველოს კათალიკოსი არსენ ჭყონდიდელი.

დავითგარეჯის სამონასტრო კომპლექსი ყალიბდება VI საუკუნიდან, მაგრამ როგორც საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრი, ვითარდება გვიანფორდალურ ეპოქაში. XVIII საუკუნის ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიაში ისეთი დიდი როლი არც ერთ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრს არ დაკისრებია, როგორც დავითგარეჯის ლიტერატურულ სკოლას. XVII საუკუნის მიწურულიდან, ვიდრე XVIII საუკუნის მეორე ნახევრამდე მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში დავითგარეჯა იყო ერთადერთი სამნივნობრო ცენტრი, რომელიც ავითარებდა და ცოცხლად ინახავდა როგორც საზღვარგარეთული ქართული მონასტრების, ისე საქართველოში არსებული საგანმანათლებლო კერების კულტურულ ტრადიციებს. აქ ჩამოყალიბდა ახალი ტიპის კრებული-სადღესასწაულო.

1629 წელს კათოლიკე მისიონერების მიერ რომში დაიბეჭდა პირველი ქართული წიგნები. აქვე უნდა ვახსენოთ იტალიელი მისიონერის ბერნარდე ნეაპოლელის მიერ ქართული ზღაპრების შეგროვება (სულ 12 ზღაპარი), ეს პირველი ფოლკლორული კრებულა ქართულ ენაზე. XVIII საუკუნის დამდეგს, 1705 წელს, მოსკოვში არჩილ მეფემ ქართული სტამბა დააარსა და დაბეჭდა ქართული წიგნები. 1709 წელს ვახტანგ მეექვსემ თბილისში დააარსა სტამბა, სადაც დაბეჭდა კურთხევანი, სახარება, ფსალმუნთა წიგნი, 1712 წ. გამოსცა „ვეფხისტყაოსანი“ თავისი კომენტარებითურთ და საფუძველი ჩაუყარა რამდენიმე ლიტერატურათმცოდნეობით მიმართულეებს: რუსთველოლოგიას, ლიტერატურის თეორიას, ტექსტოლოგიას.

რუსეთში პირველ ქართულ საგანმანათლებლო-ლიტერატურულ კერას საფუძველი ჩაეყარა XVII-XVIII სს-ის მიჯნაზე, როდესაც არჩილ მეფე საბოლოოდ დასახლდა მოსკოვის მახლობლად მდებარე სოფელ ვსესხვიატსკოეში. ვახტანგ მეექვსის მიერ ქართლის დატოვების შემდეგ ემიგრანტების ახალი, მრავალრიცხოვანი ნაკადი წაეიდა რუსეთში, სადაც მას ახლდნენ სულხან-საბა ორბელიანი, ვახუშტი ბატონიშვილი, მამუკა ბარათაშვილი და სხვები. ვახტანგმა მოსკოვში სამფლობელოდ „კითაი-გოროდში“, პრენსასა და არბატზე, აგრეთვე სოფელ ვსესხვიატსკოეში რამდენიმე სასახლე მიიღო. ჯერ არჩილმა, შემდეგ ბაქარ და ვახუშტი ბატონიშვილებმა გამოსაცემად მოამზადეს ბიბლია, რომელიც 1743 წელს მოსკოვში დაიბეჭდა. აქვე დაიბეჭდა 12 სხვადასხვა დასახელების წიგნი. ქართველებმა რუსეთშიც თავი გამოიჩინეს. განსაკუთრებულია ვახუშტი ბატონიშვილის ღვაწლი, რადგან იგი მოსკოვის უნივერსიტეტის დამაარსებელთა შორის იყო.

განსაკუთრებულია მცხეთის საკათალიკოსო კათედრალის მნიშვნელობა ქართული საღვთისმეტყველო ლიტერატურის განვითარებაში, რომელსაც სათავეში ანტონ I ედვა. მან თავისი კათალიკოსობის პერიოდში რამდენიმე სასულიერო სასწავლებელი, სემინარია დააარსა. 1758 წელს თელავში გაიხსნა სასულიერო სასწავლებელი, რომელიც შემდეგ ფილოსოფიურ სემინარიად გადაკეთდა და მას გაიოზ რექტორი ხელმძღვანელობდა. ანტონმა თავად შექმნა ქართული სემინარიებისთვის ორიგინალური სახელმძღვანელოები ქართული ენის გრამატიკაში, ღვთისმეტყველებაში, ფიზიკაში, ქიმიამში, ასტრონომიაში. ყველა ამ სასწავლებელში არსებობდა ბიბლიოთეკა-სკრიპტორიუმი. განსაკუთრებით მდიდარი იყო მცხეთის საკათალიკოსო ბიბლიოთეკა, რომელიც 7000 ტომს ითვლიდა. იგი 1795 წელს მთლიანად განადგურდა. ბიბლიოთეკები არსებობდა ქუთაისში, გელათში, მარტვილში, ზუგდიდში, ოზურგეთში, შემოქმედში.

1801 წელს რუსეთის ანექსიის შედეგად საქართველოში ქართულად სწავლა-განათლება შეწყდა. 1804 წელს თბილისში რუსული სკოლა გაიხსნა, რომელიც 1830 წელს გიმნაზიად გადა-

კეთდა. ამავე წელს ქალთა სკოლა-პანსიონატიც დაარსდა. 1817 წელს სასულიერო სემინარია, ხოლო 1850 წელს თბილისში მეორე გიმნაზია, ქუთაისშიც გიმნაზია, გორში, ახალციხეში, სიღნაღში საერო სკოლები, ხოლო მარტვილის მონასტერთან 1830 წელს ორკლასიანი სასწავლებელი დაარსდა. 1819 წელს თბილისში გამოვიდა ქართული გაზეთი. სოლომონ დოდაშვილის რედაქტორობით იბეჭდებოდა გაზეთი „ტფილისის უწყებანი“, ხოლო 1832 წელს მანვე გამოსცა პირველი ლიტერატურული გაზეთი „სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“. 1846 წელს თბილისში ქართული საჯარო ბიბლიოთეკა, ხოლო 1852 წელს კავკასიის მუზეუმი დაარსდა. საქართველოში ფრიად მომრავლდა კერძო პანსიონები, სამონასტრო და საოჯახო სკოლები. დიდი მუშაობა გასწია „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ“. წინამძღვრიანთ კარში სასოფლო-სამეურნეო სკოლა გაიხსნა. XIX ს. II ნახევარში იაკობ გოგებაშვილის, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ილია წინამძღვრიშვილის, პეტრე ოცხელის, ივანე როსტომაშვილის, კონსტანტინე გვარამაძის, ივანე ნიჟარაძის მოღვაწეობამ ქართული საგანმანათლებლო საქმიანობა დიდად წაახსნა წინ.

პეტერბურგის სკოლას საფუძველი ჩაუყარა თეიმურაზ ბაგრატიონმა, რომელიც არჩეულ იქნა რუსეთის აკადემიის საპატიო წევრად. იგი იყო პარიზისა და კოპენჰაგენის სამეცნიერო საზოგადოებათა წევრი. მარი ბროსესა და დავით ჩუბინაშვილთან ერთად მან საფუძველი ჩაუყარა პეტერბურგის ქართველოლოგიურ სკოლას, განსაზღვრა მისი მომავალი სამეცნიერო საქმიანობა, რაც მთელი XIX საუკუნისა (ა. ცაგარელი) და XX საუკუნის 30-იან წლებამდე (ნ. მარი) ინტენსიურად მიმდინარეობდა. მარი ბროსემ 1830 წლიდან სამეცნიერო ურთიერთობა დაამყარა თეიმურაზ ბაგრატიონთან და მისი ხელმძღვანელობით შეუდგა ქართული ენისა და ლიტერატურის, საქართველოს ისტორიის შესწავლას. 1837 წლიდან მუშაობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1847-1851 წლებში იმოგზაურა საქართველოში, რაც აღწერილი და გადმოცემული აქვს თავის „დღიურებსა“ და „რაპორტებში“. იგი იყო პირველი უცხოელი ქართველოლოგი, აღმოსავლეთმცოდნე, რუსეთის აკადემიის წევრი, უნივერსალური მკვლევარი, რომელმაც დიდი ღვაწლი დასდო ქართველოლოგიური სამეცნიერო დარგების განვითარებას. იკვლევდა საქართველოს ისტორიის წყაროებსა და ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლებს. ბროსემ დ. ჩუბინაშვილთან და ზ. ფალავანდიშვილთან ერთად 1841 წელს გამოსცა შოთა რუსთაველის პოემა, დაწერა რამდენიმე რუსთველოლოგიური ნაშრომი.

დავით ჩუბინაშვილი აქტიურად შეუდგა ქართულ ხელნაწერთა შეკრებას, დამუშავებას, აღწერას, რათა შემდგომი ქართველოლოგიური კვლევებისათვის მოემზადებინა ნიადაგი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი საგამომცემლო საქმიანობა. იგი მონაწილეობდა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი კომისიის მუშაობაში, კომისიისა, რომელშიც მონაწილეობდნენ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ვანო მაჩაბელი, იონა მეუნარგია, გრიგოლ ორბელიანი, რაფიელ ერისთავი და სხვ. მან 1854 წელს გამოსცა „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტომი, შეადგინა ქართული გრამატიკა ქართულ და რუსულ ენებზე, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ამ უკანასკნელს თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს. იგი იყო წევრი იმ დეპუტაციისა, რომელიც ზრუნავდა ქართველებისათვის ათონის მონასტრის დაბრუნებაზე. დ. ჩუბინაშვილი აგროვებდა და აბინავებდა ქართულ ხელნაწერებსა და ნიგნებს, რომელთა აღწერილობა აღ. ცაგარელმა გამოაქვეყნა. სწორედ მან შეიმუშავა ქართული ხელნაწერების სისტემატიზაციისა და კატალოგიზაციის შედგენის გეგმა-პროგრამა და ამ პრინციპებზე დაყრდნობით მან ბევრი სამუშაო შეასრულა, გადმოწერა წარწერები, გადმოიღო ქართული ფრესკული წარწერების პირები, ძველ ქართულ წყაროებსა და უცხოელთა ჩანაწერებში მოიძია ცნობები ქართველთა კულტურული და სამონასტრო-აღმშენებლობითი საქმიანობის შესახებ.

მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი იყო ალექსანდრე ხახანაშვილი (1864-1912), რომელიც ურთულეს პირობებში ქართულ ენასა და ლიტერატურას ასწავლიდა. მან აღწერა საზღვარგარეთის ცენტრებში დაცული ქართული სიძველეები, ხელნაწერები, შეისწავლა ათონის ივირონის სიძველეები, მრავალი თხზულება გამოავლინა და გამოსცა უმეტესად რუსულ თარგმანთან ერთად.

პეტერბურგის სკოლაში ქართველოლოგიურმა კვლევებმა სისტემური ხასიათი აკად. ნიკო მარის (1865-1934) მოღვაწეობის დროს მიიღო. მარი მრავალმხრივი მეცნიერი იყო, რომელმაც ქართველოლოგიური ყველა სფეროს მიმართულებით შექმნა ფუძემდებლური შრომები. იგი აქვეყნებდა ძველ ქართულ ტექსტებს, რის ნიმუშადაც შეიძლება დასახელდეს 1902 წელს გამოცემული „ძველი ქართველი მეზობტენი“, გიორგი მერჩულის ჰაგიოგრაფიული თხზულების გამოცემა 1911 წელს. როდესაც იერუსალიმში სამეცნიერო მივლინებით ყოფნის დროს აღმოაჩინა გიორგი მერჩულის თხზულება, მან საგანგებოდ იმოგზაურა იმ ადგილებში, სადაც „წმ. გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრების“ პერსონაჟები მოღვაწეობდნენ და შესანიშნავი დღიურები შექმნა, რომელთაც სამეცნიერო ღირებულება აქვთ.

XIX ს. 70-იან წლებში ქართველი ახალგაზრდების თაობამ, თერგდალეულებმა განიზრახეს უნივერსიტეტის დაარსება საქართველოში, მაგრამ ეს საქმე ნახევარი საუკუნით დაგვიანდა. პირველი ქართული უნივერსიტეტის დაარსება საქართველოში უწინარესად ივანე ჯავახიშვილის დამსახურებაა; ის, რაზეც ოცნებობდნენ ქართველი სამოციანელები ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, ივანე ჯავახიშვილისა და მის თანამოაზრეთა თაოსნობითა და უდიდესი ძალისხმევით შესაძლებელი გახდა 1918 წლის 8 თებერვალს (ძვ. სტ. 26 იანვარს), წმინდანი მეფის, დავით აღმაშენებლის ხსენების დღეს. უნივერსიტეტის პირველი აკადემიური პერსონალის შემადგენლობაში იყვნენ დიდებული მეცნიერები: ივ. ჯავახიშვილი, პ. მელიქიშვილი, ე. თაყაიშვილი, შ. ნუცუბიძე, გ. ჩუბინაშვილი, ა. რაზმაძე, დ. უზნაძე, გ. ახვლედიანი, ა. შანიძე, კ. კეკელიძე, რომლებიც მსოფლიოს ნებისმიერ უნივერსიტეტს დაამშვენებდნენ. კერძო თაოსნობით გახსნილ უნივერსიტეტს 1918 წელსვე საქართველოს მთავრობამ ავტონომიური უფლების შენარჩუნებით სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტატუსი მისცა. უნივერსიტეტის დამფუძნებლებმა მათემატიკის, ფიზიოლოგიის, გეოლოგიის, ფსიქოლოგიის, ისტორიის, ფილოსოფიის, ლიტერატურის ქართული სამეცნიერო მიმართულებანი, სკოლები შექმნეს. 1941 წელს დაარსდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, რომლის შემადგენლობაში შევიდა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტები. დაარსდა სამხატვრო აკადემია, თბილისის სამუსიკო სასწავლებლის ბაზაზე სახელმწიფო კონსერვატორია. მთელ საქართველოში გაიზარდა სკოლებისა და უმაღლესი სასწავლებლების რაოდენობა.